

MICHEL FOUCAULT: MINULOSŤ A SÚČASNOSŤ (K niektorým otázkam sociálnej kontroly)

IVAN BURAJ, SANDRA PALENČÁROVÁ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava, SR

BURAJ, I., PALENČÁROVÁ, S.: Michel Foucault: Past and Present (Selected Problems of Social Control)
FILOZOFIA 70, 2015, No. 7, pp. 505-517

Foucault labeled modern society also “disciplinary” or “panopticon” society. Do these characteristics apply to contemporary society as well? If they do, what are the visible signs of that? Further, seen from this perspective, what are the differences (if any) between contemporary society and that described by Foucault? What techniques of power and control does contemporary society apply? And what norms? These general questions are intended to be examined in more details in the frame of the body discourse. More precisely, it will be shown, how the issue of body is approached in the obesity discourse. The related concept of the dispositif of power will be examined as well.

Keywords: Foucault – Social control – Power – Panopticon – Disciplines – Obesity discourse

„To, že ste paranoidný, ešte neznamená, že vám nikto nejde po krku“ (Woody Allen)

Úvod. Hodnota filozofa býva neraz určovaná a oceňovaná na základe jeho aktuálnosti, pričom sa tu má hlavne na mysli spôsob, ako a nakoľko môže tento filozof svojou filozofiou – výberom tém, metódami, pojmami, argumentmi a pod. – osloviť ďalšie generácie. Tento príspevok možno chápať aj ako pokus zhodnotiť Foucaultovu filozofiu z tohto zorného uhla. Samozrejme, nie celú. To nám nedovoľuje obmedzený rozsah príspevku. Zo všetkých tém, ktoré nám v spojitosti s Foucaultom a jeho aktuálnym odkazom napadli, sme teda nakoniec vybrali ako kľúčovú problematiku sociálnej kontroly a jej súčasné metamorfózy.¹

„Michel Foucault,“ ako uvádzajú François Ewald a Alessandro Fontana v predslove Foucaultovým prednáškam na Collège de France (1978 – 1979), „vládl umením pronikať aktuální prostredníctvom historie: Mohl hovoriť o Nietzscheovi alebo o Aristotelovi, o psychiatrické expertíze v 19. storočí alebo o kresťanském pastorále; posluchač si tím, čo sly-

¹ Nie je to, samozrejme, prvý pokus o spracovanie tejto alebo podobnej témy. Skôr naopak. Re-reprezentatívny prehľad literatúry k tejto problematike nájde čitateľ napríklad v práci (Lianos 2003, 427-429).

šel, vždy osvetlil prítomnosť a události, jichž byl súčasníkem“ (Foucault 2009, 7). Na druhej strane sa Foucault musel neraz brániť proti násilnej aktualizácii jeho analýz modernej moci poukázaním na fakt, že tieto analýzy sú viac-menej presne historicky ohraničené, najčastejšie obdobím 18. a 19. storočia. Je preto nepochybne namieste otázka: Má zmysel zaoberať sa ešte stále Foucaultom dnes, v 21. storočí, keď nielen teórie spoločnosti, ale najmä spoločnosť pokročila o poriadny krok ďalej? Alebo ešte stále platí jeho tvrdenie „Naša spoločnosť nie je spoločnosťou predstavenia, ale dozerania“ (Foucault 2000a, 217)?

Napríklad Z. Bauman si to nemyslí.

Michel Foucault

Foucaultovo Panoptikum, panoptizmus, „disciplíny“ a „disciplinárna“ spoločnosť.

Z viacerých kritikov foucaultovského Panoptika sme si vybrali práve známeho britského sociológa poľského pôvodu Z. Bauman, a to jednak pre jeho dostupnosť slovenskému čitateľovi, ale aj pre jeho vytrvalosť, s akou sa vo svojich prácach k tejto kritike neustále vracia (Bauman 2000, 2002; Bauman, Lyon 2013). Najprv sa pokúsime zhrnúť jeho hlavné výhrady, ktoré ho spájajú aj s inými autormi.

1. Foucaultovo Panoptikum nadväzuje na Benthamovu koncepciu, kde moc a kontrolu zabezpečujú „strážcovia“ skrytí v centrálnej veži predovšetkým prostredníctvom stálej a úplnej viditeľnosti. Dnes sa namiesto Panoptika uplatňuje skôr akési Synoptikum, ktoré navádza sledovať ľudí, pričom veľa pozorovateľov sleduje málo pozorovaných. Inými slovami, kým Panoptikum stavalo ľudí do pozície sledovaných, Synoptikum (Mathiesen), Superpanoptikum (Poster) prenášajú svoj záujem na sledova-

ných, ktorí sú hlavnými a dobrovoľnými aktérmi dohľadu.

2. Podobne ako u Benthama Foucaultovo Panoptikum sa vzťahovalo na lokálny a uzavretý priestor disciplinárnych inštitúcií, ako sú väzenie, továrne, školy, nemocnice. Súčasnej dobe je skôr vlastná otvorenosť priestoru a zároveň nezávislosť času od priestoru, čo vo vzťahu k foucaultovskému Panoptiku s jeho viazanosťou a dôrazom na priestor (nech už je akýkoľvek – uzavretý, alebo otvorený) a na priestorové usporiadanie prinajmenšom spochybňuje jeho aktuálnosť, možnosť jeho aplikácie na súčasné podmienky.

3. Zhrňme: Foucaultova moderná spoločnosť bola panoptická a disciplinárna, dnešná spoločnosť je „tekutá“ (Bauman, Lyon) a kontrolná.

Domnievame sa, že Bauman (aj keď vonkoncom nemáme v úmysle popierať originalnosť a celkovú relevantnosť jeho názorov) sa tu dopustil viacerých zjednodušení, ba až dezinterpretácií Foucaultových myšlienok a postojov.

Predovšetkým, Bauman nepochopiteľne stavia do jedného radu foucaultovské panoptikum a benthamovské panoptikum (Foucault 2000a, 200-202),² hoci musel vedieť, že francúzsky filozof urobil v tomto projekte viaceré významné zmeny, korektúry. Predovšetkým z neho „odstránil“ centrálnu vežu, centrálnu miestu stráže, kontroly a moci. Spolu s ňou „odstránil“ aj strážcu ako osobu. Vo veži sa prakticky môže nachádzať hocikto, alebo sa v nej dokonca nemusí nachádzať nikto. Moc je anonymná, funguje akoby automaticky, len na základe strachu z možnej kontroly.³ Panoptikum je teda otvorená inštitúcia, ktorú možno aplikovať vo všetkých oblastiach života modernej spoločnosti a všade tam, kde ľudí treba držať pod kontrolou. Kým teda podľa Baumana foucaultovské Panoptikum sa týkalo len uzavretého priestoru a vzťahovalo sa len na inštitúcie, sám Foucault zdôrazňuje, že „jeho“ Panoptikum „treba chápať ako zovšeobecnený model fungovania, ako spôsob definovania vzťahu medzi mocou a každodenným životom ľudí. Pravdaže, Bentham ho predstavuje ako zvláštnu inštitúciu, uzavretú do seba. Panoptikum však netreba chápať ako snovú budovu. Je to diagram mocenského mechanizmu, zredukovaného ideálnu formu; jeho fungovanie, pri ktorom sa abstrahuje od prekážok odporu a trenia, si môžeme síce predstaviť ako architektonický a optický systém: je to naozaj útvar politickej technológie, ktorý možno a treba oddeliť od akéhokoľvek špecifického používania“ (Foucault 2000a, 205-206). Panoptikum ako zovšeobecnený model fungovania modernej moci, ktorý Foucault nazve „panoptizmom“, má s touto mocou spoločné aj ďalšie podstatné vlastnosti. Tak ako moc aj foucaultovské Panoptikum je bezprostredne spojené s vedením, vychádza zdola; je všadeprítomné, produktívne („pozitívne“) atď. (Buraj 2006).

Tu si všimneme len jeden „atribút“ modernej moci/kontroly – jej všadeprítomnosť, a to hlavne preto, že tento atribút viac ako ktorýkoľvek iný vystihuje podstatu foucaultovského Panoptika ako „mechanizmu“ modernej kontroly a zároveň moci.⁴

² To prezrádza napríklad aj toto Baumanovo vyjadrenie: „Strážní věže v Benthamově/Foucaultově smyslu jsou nyní nadbytočné“ (Bauman, Lyon 2013, 64).

³ V tejto spojitosti sa však žiada poznamenať, že už Bentham sa pri opise svojho Panoptika snažil maximálne odindividualizovať, odosobniť, odsubjektivizovať moc, keďže tu nezáleží na tom, kto ju vykonáva. „Princípom moci nie je osoba, ale skôr zladená distribúcia tiel, plôch, svetiel a pohľadov; je to aparátúra, ktorej vnútorné mechanizmy produkujú vzťah, čo zachytáva individuá“ (Foucault 2000a, 202).

⁴ Napokon, pôvodný význam slova „pan-optikum“ je „vševideľnosť“; až neskôr nadobudlo toto slovo aj iný význam: múzeum zaujímavostí. Na tomto mieste musíme tiež zdôrazniť, že pojem „kontrola“ používa Foucault v oveľa širšom význame, než na aký sme bežne zvyknutí. Keď napríklad píše o kontrole populácie, tá zahŕňa okrem iného aj štátne zásahy, riadenie a reguláciu obyvateľstva; a keď hovorí o kontrole tiel jednotlivcov, tá zase popri pozorovaní a dohľade zahŕňa aj zmenu a nápravu ich správania, ako sa to deje napríklad v prípade Panoptika a panoptickej moci.

Všadeprítomnosť moci/kontroly vyplýva podľa Foucaulta najmä z toho, že – ako sme už povedali – nie je spojená so žiadnou konkrétnou inštitúciou. Inými slovami: „Všudypřítomnosť moci: nikoli preto, že by moc měla privilegium shromažďovat vše pod svou nevyvratitelnou jednotu, nýbrž proto, že se tvoří v každém okamžiku, v každém bodě, či spíš v každém vztahu od jednoho bodu k druhému. Moc je všude; to neznamená, že vše obklopuje, nýbrž to, že odevšad vychází“ (Foucault 1999, 109). Postulovanie všadeprítomnosti moci, resp. kontroly v modernej spoločnosti by mohlo zvädzať k niektorým zjednodušujúcim záverom. Jedným z nich môže byť stotožnenie modernej spoločnosti s totalitárnou spoločnosťou. Nepredpokladá azda práve totalitarizmus úplné ovládanie všetkých sfér života alebo, ako píše G. Sartori, „totálny prienik a rozšírenie“ moci do celej spoločnosti (Sartori 1993, 204)? A z toho pohľadu by sme mohli modernú spoločnosť s istou mierou zjednodušenia charakterizovať buď priamo ako totalitárnu spoločnosť, alebo aspoň ako spoločnosť, ktorá k totalitarizmu smeruje. Foucault však zdôrazňuje, že túto tendenciu musíme zreteľne odlišiť od skutočne totalitárneho štátu (Foucault 1994, III, 386). Na druhej strane poukazyval na úzku spojitosť medzi panoptickou mocou a disciplinárnou mocou na jednej strane a disciplinárnou spoločnosťou na strane druhej.

Možno dokonca povedať, že ide o tú istú moc, iba s tým rozdielom, že v prvom prípade Foucault hovorí o panoptickej moci a jej kontrolnej funkcii to, čo v druhom prípade hovorí o jej technike – „disciplíne“.

„Disciplíny“ sú teda techniky moci, ktoré tvoria jadro disciplinárnej moci, a teda aj foucaultovskej modernej „disciplinárnej“ spoločnosti. Tá začína vznikáť približne v 18. storočí. Kým totiž dovtedy „disciplíny“ existovali vo fragmentárnej a izolovanej podobe, v tomto období sa stávajú novou technikou riadenia človeka a jeho mnohotvárnej kontroly. Ba čo viac, Foucault často zdôrazňuje, že bez „disciplín“ by neexistoval ani kapitalizmus. Ich nóvum spočíva v prvom rade v tom, že ide o nové techniky kontroly priestoru, času a pohybu jednotlivcov.

Pôvodnou úlohou disciplín bolo organizovanie obyvateľstva tak, aby sa ním dalo manipulovať pri riešení aktuálnych problémov spojených s novým (kapitalistickým) spôsobom výroby, s rastom miest, ale tiež kriminality a so šírením morových epidémií. Neskoršie obdobie vnáša do disciplinárnej spoločnosti charakteristické schémy „zovšeobecného dozerania“, kontroly. Inými slovami, s procesom „disciplinácie“ spoločnosti súviselo masívne „vyrojenie disciplinárnych mechanizmov“, čo spôsobilo jednak odtrhnutie týchto mechanizmov od pôvodných inštitúcií a súčasne delegovanie disciplinárnych právomocí na ďalších a ďalších nositeľov. Napokon, k organizačnej a kontrolnej funkcii „disciplín“ sa ešte pridáva dôraz na ekonomickú efektívnosť. Jednou z dlhodobých cieľových úloh disciplín v tomto smere je znížiť počet tých, ktorí moc vykonávajú, a zvýšiť počet tých, na ktorých sa moc vykonáva. Dokonalosť disciplinárnej moci má potom smerovať k tomu, aby sa jej skutočné (fyzické) vykonávanie stalo zbytočným. „Disciplína“ je teda podľa Foucaulta jednotný technický postup, ktorým sa telesná sila s minimálnymi nákladmi redukuje ako „politická“ sila a maximalizuje ako užitočná sila“ (Foucault 2000a, 221). Z toho pramení hlavná funkcia disciplinárnej moci: meniť ľudí tak, aby sa stali ekonomicky užitočnými a „politicky“ zase poslušnými individuími.

Súčasná spoločnosť. Od disciplinárnej, resp. „panoptickej“ spoločnosti ku spoločnosti kontroly? „Je isté, že vstupujeme do spoločností „kontroly“, ktoré, prísne vzaté, nie sú disciplinárne. Foucaulta často pokladajú za teoretika disciplinárnych spoločností a ich základnej techniky, ktorou je *zatváranie* (nielen nemocnica a väzenie, ale aj škola, fabrika, kasáreň). V skutočnosti však ako jeden z prvých povedal, že disciplinárne spoločnosti opúšťame a už v nich nie sme. Vstupujeme do spoločností kontroly, ktoré fungujú nie uplatňovaním zatvárania, ale uplatňovaním sústavnej kontroly a okamžitej komunikácie“ (Deleuze 1998, 192). A Deleuze nachádza v prospech svojho tvrdenia aj ďalšie argumenty. Kým disciplinovanie bolo dlhodobé, nekonečné a diskontinuitné, kontrola je krátkodobá, no pritom kontinuitná a neohraničená (Deleuze 1998, 200). Ak v disciplinárnej spoločnosti sa ustavične začínalo, v kontrolnej spoločnosti sa s ničím nekončí (Deleuze 1998, 198).

Rozličné formy kontroly sa uskutočňujú v otvorenom, resp. v menej uzatvorenom prostredí. Dôležitá už nie je závera, ale počítač, ktorý zachytáva dovolené i nedovolené postavenie každého človeka a vykonáva univerzálnu moduláciu (Deleuze 1998, 201).

Kontrola je teda pri charakteristike súčasnej spoločnosti jedným z kľúčových pojmov. A tu musíme pripomenúť, že ide o zložitý a mnohoznačný pojem, ktorý nemá iba negatívne konotácie. Veď kontrola sa týka napríklad aj kontroly násilia, zločinnosti, kontroly verejného poriadku, chudoby a pod. Je tiež celkom prirodzené, že chceme mať svoj život pod svojou kontrolou alebo že sa snažíme mať pod čo najväčšou možnou kontrolou nepriaznivé vplyvy, či už sú to prírodné javy (počasie, vodné toky a pod.), alebo ide o politickú moc.

Všeobecným cieľom sociálnej kontroly je vylúčiť alebo maximálne obmedziť v spoločnosti neporiadok, chaos, nepredvídateľné situácie, náhody a pod. – a naopak zabezpečiť pravidelnosť, poriadok, uplatňovanie zákona (Foucault 1994, II, 465). Pravda, tieto ciele kontroly sa historicky menili.

Starý model (disciplinárnej, panoptickej) kontroly, vyvinutý pred viac ako dvesto rokmi predovšetkým preto, aby vytvoril, resp. vychoval poslušných a zároveň užitočných robotníkov – a to Foucault nespochybňoval –, sa zrejme historicky i prakticky vyčerpá.⁵ Presnejšie, možno sa vyčerpá len ako prevažujúci systém kontroly (Foucault 1994, III, 532-534).

Vznikli a dodnes neustále vznikajú nové formy kontroly: kontrola na uliciach, pracoviskách, v školách, v nákupných strediskách a v neposlednom rade kontrola prostredníctvom elektronických médií.

Najmä po 11. septembri 2001 sa kontrola ľudí na celom svete stala moderným tren-

⁵ Ako sme už spomenuli v spojitosti s kritikou Deleuza, pripúšťa to sám Foucault. „Disciplíny“ sa dnes podľa neho dostali do krízy. V porovnaní s minulosťou sa zmenila spoločnosť a zmenil sa i jednotlivec. Predovšetkým, jednotlivci sú nezávislejší od „disciplín“. Hlavnú príčinu vidí Foucault v tom, že „disciplíny“, ktoré pri vzniku modernej disciplinárnej spoločnosti boli pri vykonávaní moci a kontroly tak účinné, stratili svoju pôvodnú efektívnosť. A tak sme nútení uvažovať o rozvoji spoločnosti bez disciplín (Foucault 1994, III, 532-533).

dom. Vlády prepadli skoro až paranoidným sklonom všemožne kontrolovať svojich občanov. Kamery sa dnes nachádzajú v metre, v garážach, v obchodných domoch a majú údajne zabrániť páchaniu trestnej činnosti. Kamery sa umiestňujú v niektorých školských triedach (údajne preto, aby zabránili šikanovaniu), na pracoviskách, aby vraj zase zabránili krádežiam zamestnancov. Možno. Avšak je nepochybné, že čím viac techniky (bezpečnostné kamery, mobily, kreditné karty, satelity...) používame, tým je možnosť sledovať nás väčšia. Prostredníctvom elektronických sietí sa vedú podrobné záznamy a každom a o všetkom: čo človek robí, a dokonca niekedy aj o tom, čo si myslí, po čom túži a pod. Napríklad spoločnosť Google pôvodne mala za cieľ roztriediť všetky informácie na svete, aby boli všeobecne prístupné a užitočné. Dnes pokročila ďalej: Chce vytvoriť vlastný profil všetkých svojich užívateľov na základe toho, čo pozerajú, čo počúvajú, čo čítajú a pod., skrátka, na základe ich záujmov. Tieto informácie môžu byť v budúcnosti nesporné užitočné aj pre iné subjekty, a to nielen z komerčných, ale povedzme aj z politických dôvodov. K tomu sa pridružuje (zatiaľ vraj iba vo výnimočných situáciách a so súhlasom sudcu) odpočúvanie mobilných telefónov, otváranie e-mailových schránok a pod. To však nie je všetko. Už dnes sa v krajinách postupne zavádzajú biometrické občianske preukazy. Neskôr ich možno nahradia mikročipy veľkosti malého pšeničného zrnka, ktoré sa implantujú pod kožu a budú obsahovať všetky osobné údaje ich nositeľa, na základe čoho bude zase možné ľudí nielen sledovať, ale aj usmerňovať, ovládať ich myslenie a konanie.

A tu by sa pri povrchnom pohľade, len na základe porovnania niektorých vonkajších znakov mohlo zdať, že medzi kontrolou v modernej dobe a kontrolou v súčasnosti nie je podstatný rozdiel. Ako ukázal Foucault, v modernej dobe sa kontrola stala všadeprítomnou a zároveň individualizovanou: bez oficiálnych štátnych dokumentov, ako sú rodný list, občiansky preukaz, zdravotný preukaz a pod., človek nie je nikým. Tieto dokumenty zároveň umožňujú štátu neustále kontrolovať jednotlivcov a zároveň im vnucujú určitú (možno aj nechcenú) identitu (Foucault 1994, II, 662-663). A zase opačne, disciplinárna moc pomocou pozorovania a kontroly vytvorila isté vedenie o jednotlivcoch, ktoré Foucault nazval termínom „epistemologická moc“, keďže tu išlo o vznik špecifického druhu vedenia produkovaného prostredníctvom mocenských, resp. kontrolných praktík, teda pomocou evidencie, triedenia, analýzy správania (Foucault 1994, II, 619-620). Čosi podobné sa v súčasnosti, ako sme už spomenuli, hovorí o elektronických sociálnych sieťach. Tie takisto prostredníctvom zaznamenania každého kliknutia užívateľa internetu môžu získať takmer úplné poznanie o jeho záujmoch, sklonoch, preferenciách, a tak získať nad ním kontrolu. Dokonca vďaka tomu môžu zmeniť rebríček jeho hodnôt i jeho celkové správanie. A to tiež dokázalo „robit“ s jednotlivcami i Panoptikum.⁶ V prípade kontroly na pracovisku sa zase objavuje všadeprítomný strach, takisto známy už z Benthamovho

⁶ V ostatnom čase sa v odbornej literatúre na túto tému postupne udomácňuje termín „elektronické Panoptikum“ (jeho veľkým propagátorom je napríklad spomínaný David Lyon), ktoré – ako napovedá už jeho názov – aplikuje (aspoň metaforicky) klasické Panoptikum na novodobé podoby kontroly spojené s elektronickým monitorovaním osôb či zamestnancov.

Panoptika. A tento strach z nepretržitého pozorovania a kontroly – a nezáleží na tom, či je reálny, alebo len fiktívny – vytvára tlak na jednotlivca, núti ho nielen neustále kontrolovať svoje správanie, ale v prípade nutnosti ho aj meniť.

A práve niekde tu zároveň vidíme hlavný rozdiel medzi sociálnou kontrolou dnes a v minulosti. V oboch prípadoch ide o sebakontrolu, o sebareguláciu. Avšak na rozdiel od minulosti človek čoraz častejšie sám aktívne a dobrovoľne vyhľadáva miesta, prostriedky svojej novej kontroly a následnej sebakontroly,⁷ čo azda najplastickejšie ilustrujú práve spomínané elektronické sociálne siete. A čím sú takéto siete rozšírenejšie, čím sú všadeprítomnejšie, tým väčšia je aj takáto kontrola a sebakontrola. Človek sa stáva pre svoje okolie, ale nezriedka aj sám pre seba, takým, akým ho „vidí“ napríklad Facebook.

Nejde teda podľa nás o pohyb od spoločnosti divadla k disciplinárnej spoločnosti a od tej zase späť k spoločnosti divadla, ako si dnes niektorí predstavujú. „Divadlo“ alebo „Synoptikum“ sú len povrchom, za ktorým sa skrýva ešte prísnejšia a rozsiahlejšia kontrola občanov. Skôr si myslíme, že ide o pohyb, presnejšie o presúvanie dôrazu z centrálnej kontroly (najprv zastupovanej cirkevnými inštitúciami, ktoré neskôr takmer úplne nahradili štátne inštitúcie) na všadeprítomnosť kontroly a od tej na sebakontrolu.⁸

Obezita ako prax (seba)kontroly. Pozrime sa teraz na to, ako sa uplatňuje kontrola a sebakontrola v súčasnej spoločnosti na jednom konkrétnom príklade – na diskurze o obezite. Diskurz o obezite je podľa nášho názoru jedným zo súčasných diskurzov, v ktorom možno identifikovať tie mocenské stratégie, tú prax technológií a techník, ktoré Foucault opísal ako utvárajúce dispozitív špecifickej formy modernej moci – biomoci. Z tohto hľadiska môžeme o obezite uvažovať podobne, ako uvažujeme o biomoci. A tá spája v sebe dve hlavné politické technológie: kontrolu a ovládnutie individuálneho tela a zároveň regulatívnu kontrolu a ovládnutie obyvateľstva. Jednu skupinu týchto moderných politických technológií Foucault nazýva politickou anatómiou ľudského tela a druhú biopolitikou populácie (Foucault 1999, 162). Zvlášť táto druhá politická technológia sa okrem iného venuje všetkému, čo súvisí so zdravím a starostlivosťou o zdravie obyvateľstva. Keďže sú však tieto technológie navzájom prepojené, obidva druhy biomoci sa tak či onak zaoberajú kontrolou zdravia.

A práve problematika zdravia bude pre nás akýmsi styčným bodom medzi biomocou a diskurzom o obezite.

⁷ Preto kontrola už dnes nemusí nič zakrývať. Nemusí byť ani neviditeľná. Naopak, môže dávať, a aj dáva, akoby každému najavo: Som tu a chcem, aby ste to vedeli! Aby ste sa báli napríklad spáchať nejaký priestupok alebo zločin, resp. aby ste sa cítili bezpečne.

⁸ To však neznamená, že týmto pohybom všetky predchádzajúce formy kontroly zanikli. Tie, samozrejme, existujú popri hlavnej forme kontroly, presnejšie sebakontroly. A túto tendenciu Foucault pozoroval už pri opise „svojho“ Panoptika: „Účinnosť moci a jej donucovacia sila prešli v istom zmysle na druhú stranu – na stranu ich uplatňovania. Ten, kto je podrobený v poli viditeľnosti a vie o tom, preberá mocenské donucovacie prostriedky; mimovoľne ich uplatňuje na seba samého; vstúpuje si mocenský vzťah, v ktorom hrá súčasne dve úlohy; stáva sa princípom vlastného podrobovania“ (Foucault 2000a, 203).

Prijímame rozšírené presvedčenie, že sme dnes svedkami glorifikácie hodnoty zdravia. „Péče o zdraví, optimalizace potenciálu zdraví každého jedince a prevence nemoci jsou základními tématy naší existence. Kriteria zdraví se přitom neustále zjemňují, zpřísňují a rozšiřují“ (Parusniková 2000, 131).⁹ Pravda, na tom, že človek si váži svoje zdravie, že chce byť zdravý, že dbá o svoje zdravie a stará sa o svoju telesnú kondíciu, by nebolo nič nezvyčajné. Ani to nie je nič nové. V súčasnosti sú však na tomto fenoméne nové a zaujímavé miera a spôsob, akým sa zdravím zaoberáme. Tie súvisia, samozrejme, s rozvinutím informačných technológií, s množstvom prístupných informácií týkajúcich sa zdravia. Zdravie už nie je len predmetom lekárskej starostlivosti a intervencie lekára. Téma zdravia k nám preniká odšadiaľ a do značnej miery si ju privlastnili komerčné mechanizmy. Samotní lekári zvyknú konštatovať, že ich kompetencie dnes na seba preberajú iné inštanície, napríklad liečitelia, poradcovia v oblasti životného štýlu alebo internet. A skutočne, dnešný verejný priestor je doslova zahltený informáciami týkajúcimi sa liečenia chorôb a prevencie, pričom sa neustále menia, ba často si dokonca protirečia. Zároveň dochádza k posunu ohniska pozornosti a dôraz sa kladie predovšetkým na prevenciu, ktorá sa takmer úplne prenáša na bedrá jednotlivca. Čo je však ešte dôležitejšie: zdravie už nie je len čisto fyziologickou, biologickou záležitosťou. Zdravie nadobúda v súčasnosti nový význam, nové kultúrno-spoločenské konotácie. Stáva sa obrazom tzv. správneho života, správneho životného štýlu, teda života v zhode so súčasnými spoločenskými nárokmi a predstavami. „Zdravie dnes nie je ani tak biologickým imperatívom, spojeným s prežitím, ako skôr sociálnym imperatívom, spojeným so sociálnym statusom. Už to nie je ani tak základná „hodnota“, ale skôr zhodnotenie (Baudrillard 1970, 218). Telesný syndróm zhodnotenia, ktorý je spojený s narcizmom a so sociálnou prestížou, sa jasne prejavuje aj opačne: akékoľvek sklamanie z hľadiska prestíže, akýkoľvek sociálny alebo psychologický neúspech je ihneď somatizovaný (Baudrillard 1970, 218). Zdravie sa tiež stáva morálnou povinnosťou každého „zodpovedného“ človeka.

Zdravie teda predstavuje určitú spoločenskú normu, ktorá riadi život jednotlivcov. Na základe tejto normy potom dochádza k tomu, čo možno nazvať „stigmatizáciou“,¹⁰ prisúdením abnormality.¹¹ V horšom prípade je táto stigmatizácia spojená so sociálnou (napríklad pracovnou) diskrimináciou. Norma sa takisto stáva ústredným pojmom diskurzu o obezite. Symbolom zdravia (a tiež osobného úspechu) sa stalo štíhle, vypracované telo. Naopak obézne telo či telo s nadváhou je automaticky spájané s chorobou (ale aj s osobným zlyhaním, nedbanlivosťou atď.).

⁹ K tejto téme pozri tiež (Tomašovičová 2014, 461-471).

¹⁰ O stigmatizácii ako metóde binárneho delenia, donucujúceho pridelovania a diferencujúceho rozčleňovania, ktorá sa sústavne uplatňuje pri realizácii panoptickej moci, píše Foucault napr. v diele *Dozerať a trestať*. Chápe ju tu ako jednu zo súboru techník, „ktoré sa zameriavajú na meranie, kontrolovanie, naprávanie nenormálnych“, pričom „dáva do chodu disciplinárny dispozitív, privolaný strachom z moru“ (Foucault 2000a, 200). Iba dodávame, že namiesto moru tu môžeme dosadiť obezitu.

¹¹ K problematike normálneho, abnormálneho a patologického pozri napríklad (Vydra 2014, 212-221).

Medicínsky pohľad na obezitu, na jej liečbu a prevenciu zohráva v diskurze o obezite významnú, ak nie kľúčovú úlohu. Predstavuje autoritu expertného vedenia, ktoré na jednej strane zavádza istú normatívu a na druhej strane je toto vedenie prepojené s istou praxou. Práve medicína legitimizuje rôzne techniky merania (váhy, telesného tuku a pod.), administrácie a organizácie jednotlivcov a populácie. A hoci diskurz o obezite nemožno redukovať len na tieto techniky, zohrávajú v ňom dominantnú úlohu. Opakujú sa, reinterpretovali, potvrdzujú či rekontextualizujú v rámci verejného priestoru v podobe tzv. populárno-náučného naratívu obezity, zdravia a tela, ktorý sa šíri prostriedkami masovej komunikácie a vplýva na konanie a myslenie ľudí v každodennom živote. Diskurz o obezite zavádza prostredníctvom predpisania (resp. produkcie) istého vzoru, normy zdravého životného štýlu zavádza to, čo Foucault nazýva „všestranný systém kontroly“ (Foucault 1994, III, 670). Tento systém chápu ľudia ako čosi celkom normálne, pretože sú s ním mnohokrátmi spôsobmi prepojené ich životy od ranného detstva.

Naznačili sme už, že diskurz o obezite ako organická súčasť diskurzu zdravia akoby reflektoval, „kopíroval“ politické technológie biomoci.¹² Zameriame sa teraz preto na to, ako sa tieto politické technológie uplatňujú v tomto konkrétnom diskurze.

V diskurze o obezite vzniká podľa viacerých autorov (Evans, Rich 2005) napätie medzi takzvaným systémovým rámcem a individuálnym rámcem. Tieto dva rámce sa utvárajú v súvislosti s „hľadaním vinníka“, teda okolo otázky, kto je za obezitu zodpovedný a kto by mal byť arbitrom zmeny. Je to vláda, obchod, masmédiá, širšie sociálne sily, alebo jednotlivec sám? Samozrejme, toto striktné oddelenie je vecou teórie; v reálnom politickom diskurze ich možno oddeliť len zriedka (Lawrence 2004, 56).¹³

Na úrovni populácie je otázka obezity artikulovaná už ako epidemický problém. Podľa viacerých štatistík dosiahla obezita epidemické, ba priam pandemické rozmery. Diskurzu o obezite možno v tejto súvislosti pripísať značnú dramatickosť (Wright 2009, 3). Obezita tu predstavuje nielen nebezpečenstvo v zmysle úbytku na kvalite života, ekonomických strát a strát na životoch či zdravotného nebezpečenstva, pred ktorým je potrebné ochrániť budúce generácie, ale je v pravom zmysle tým, čo U. Beck nazval celospoločenským „postindustriálnym“ rizikom. Obezitu totiž možno chápať aj ako jeden z nežiaducich efektov západného spôsobu života, ako dôsledok spoločenskej produkcie bohatstva v pokročilej moderne (Beck 2011, 25). Takto chápaná obezita si vyžaduje pri-

¹² Možno ešte doplniť, že Foucault v tejto spojitosti často zdôrazňuje, že pre diskurz zdravia je viac ako čokoľvek iné typická jeho koncentrácia na celú alebo určitú skupinu populácie a zároveň na každého jednotlivca zvlášť. A práve to otvára voľný priestor na uplatnenie disciplinárnych techník v tejto oblasti (a špeciálne v diskurze o obezite), na základe ktorých sa jednotlivci porovnávajú, triedia, hodnotia, rozdeľujú, vydeľujú atď., t. j. individualizujú, a súčasne spájajú do skupín a homogenizujú. Pritom najväčšia sila týchto techník spočíva v tom, že vďaka ich akceptácii a interiorizácii jednotlivcami sami títo jednotlivci sa stávajú hlavným nástrojom ich realizácie (Foucault 1994, III, 516-517).

¹³ Napokon je to opäť podobné fenoménu biomoci, kde takisto podľa Foucaulta nemožno striktno oddeliť reguláciu obyvateľstva od riadenia jednotlivcov. V oboch prípadoch ide o jednu a tú istú formu moci a o rovnakú stratégiu, ktorou je kontrola a ovládanie ľudí. Čím sa môžu od seba líšiť, to sú techniky, akými sa táto stratégia realizuje.

meranú intervenciu vo forme starostlivosti jednotlivých štátov o zdravie svojho obyvateľstva. Pod touto starostlivosťou máme na mysli predovšetkým rôzne programy prevencie obezity, ktoré okrem predpisov týkajúcich sa individuálneho života ľudí zahŕňajú aj legislatívu zameranú na potravinový priemysel či vytváranie vhodných pracovných a životných podmienok obyvateľov. V súvislosti s rizikami a ich prevenciou upriamuje Beck pozornosť na úlohu expertov, vedy a vedenia, ktoré tieto riziká potvrdzujú. Istý fenomén sa totiž stáva rizikovým až v momente, keď ho za taký označí vedecká expertíza. Týmto sa však úloha expertov nekončí. V ich kompetencii je následne aj kontrola, riadenie daného rizika a stratégie jeho prevencie. V prípade obezity to nie je inak. Štát sa v otázke jej prevencie spolieha na epidemiologický a biomedicínsky výskum, ktorý sa stal zdrojom jediného platného vedenia o verejnom zdraví (Gard, Wright 2001, 548). Celú túto štátnu intervenciu v podobe starostlivosti o obyvateľstvo možno chápať v pojmoch nadvlády, ale veľmi špecifickej formy nadvlády, produkujúcej špecifické formy donútenia. Nejde o donútenie v zmysle násilia ani o nadvládu sprostredkovanú represiou. Ako upozorňoval Foucault, v porovnaní s totalitárnou spoločnosťou, ktorá kontroluje život ľudí zhora nadol, bez medzier, odchýlok a trhlín, spoločnosť všestrannej kontroly alebo, ako ju sám tiež nazýva, „spoločnosť bezpečnosti“ (société de sécurité) toleruje rozličné odchýlky, dokonca aj vzájomné antagonizmy, ale za predpokladu, že sa eliminujú ľudia, ich správanie, ktoré je považované za nebezpečné (Foucault 1994, III, 386). Pod touto elimináciou si v súvislosti s obezitou možno tiež predstaviť už spomínanú stigmatizáciu obéznych ľudí. Tí sa stávajú zároveň symbolom nesprávneho spôsobu života, nezodpovedného prístupu k vlastnému telu, zlyhania v kontexte sociálnych štandardov zdravia – a tieto spôsoby správania treba zvrátiť.

Pritom však netreba zabúdať na to, že kontrola populácie je pevnou súčasťou stratégie politiky zdravia a že je v prvom rade odpoveďou na nové potreby, požiadavky bezpečnosti (Foucault 1994, II, 21). Nemožno ju preto ani v tomto prípade chápať výlučne v negatívnych konotáciách. Úlohou biopolitiky (ako túto moc/kontrolu Foucault vo svojich prácach nazýva najčastejšie) je predovšetkým zabezpečovanie, udržiavanie, rozvíjanie, kultivácia života a zvyšovanie síl populácie, a to aj prostredníctvom starostlivosti o jej zdravie. Že sa v mene týchto cieľov legitimizuje aj označovanie istého spôsobu života ako „nehodného“ žitia, je druhá strana tej istej mince. Uvedená ambivalencia je totiž jednou zo základných charakteristík tejto modernej formy moci.

Ako sme už naznačili, súčasťou programov prevencie obezity je zároveň zdôrazňovanie osobnej zodpovednosti za zdravie a za zdravý životný štýl, a teda zdôrazňovania sebakontroly. Aj donútenie vďaka nej získava novú tvár: nadobúda charakter dobre mienených rád a inštrukcií na dosiahnutie kvalitnejšieho a verejne akceptovateľného života. Dostávame sa tak na úroveň individuálneho správania. Obezita sa na tejto úrovni chápe ako problém individuálneho správania, artikuluje sa v pojmoch správnych, racionálnych a zodpovedných volieb a prevzatia osobnej zodpovednosti (Lawrence 2004, 57). Ich predmetom je individuálne telo.

Ako však dochádza k tomuto akoby plynulému prechodu z roviny všeobecnej na rovinu individuálneho? Jednoducho – pôsobením normy. Norma je spojovacím článkom

medzi jedným a mnohým, medzi disciplináciou, kontrolou individuálneho tela a riadením, kontrolou populácie. Moc normy je mocou, ktorá na jednej strane núti k homogenite, ale na druhej strane aj individualizuje, lebo umožňuje merať odstupy, určovať úrovne, zachytávať zvláštnosti a využívať odlišnosti (Foucault 2000a, 186).

Samotná existencia normy však ešte nezaručuje jej účinnosť. Kľúčovú úlohu zohráva proces interiorizácie, zvnútornenia normy jednotlivcom. Proces tohto zvnútornenia opisuje Foucault na princípe panoptizmu, teda na princípe neustáleho dohľadu, viditeľnosti a následnej sebakontroly.

Ako tento kontrolný mechanizmus funguje v diskurze o obezite? Už sme niekoľkokrát uviedli, že v prvom rade zavádza normu zdravého tela. Zdravé telo je v prípade obezity stotožnené s normálnou telesnou váhou. Podobne, ako disciplína rozvrhuje individuá v priestore, diskurz obezity umiestňuje jednotlivcov na škále, ktorú vytvárajú hodnoty takzvaného body-mass indexu.¹⁴ Táto škála oddeľuje normálnu váhu od nadváhy a obezity na jednej strane a podváhy na strane druhej. Toto kvantitatívne meranie sprevádza kvalitatívne hodnotenie, teda hodnotenie zdravý – nezdravý. Predstavuje tak pravidlo, „ktoré funguje raz ako minimálny prah, raz ako požadovaný priemer a raz ako optimum, ku ktorému sa treba priblížiť“ (Foucault 2000a, 184). Toto „optimum“, tento požadovaný stav je možné dosiahnuť dodržiavaním pravidiel zdravého životného štýlu. Práve doména zdravého životného štýlu predstavuje pole možností, v ktorom si jednotlivec volí tú ktorú alternatívu, ale vždy len v rámci tohto poľa.¹⁵

Imperatív zdravého životného štýlu možno chápať ako súčasť širšej perspektívy – tzv. racionálneho asketizmu. Cieľom racionálneho asketizmu je podriadenie tela systematickému režimu racionálneho riadenia. Tento prístup sa snaží disciplinovať telo, dosahovať predpísaný, regulárny spôsob jeho správania. Ako taký zakazuje isté činnosti, napríklad záhaľku, sedavý spôsob života či nezdravé stravovanie (Evans, Rich 2005, 350). Svoje voľby jednotlivec uskutočňuje v konfrontácii so vzorom ideálneho, požadovaného a spoločensky akceptovateľného tela. Obracia pozornosť na jeho proporcie, tvar a veľkosť. Monitoruje každý prírastok váhy, kontroluje sa v otázkach stravovania, disciplinuje svoje telo v otázke túžob, cvičí, trénuje a podobne. Skrátka, interiorizuje istú normu, a to akoby v mene osobného dobra. Takéto zvnútornenie prebieha pod vplyvom predpísaného vzoru, jeho všeobecnej akceptácie verejnosťou, pohľadu tejto verejnosti, ktorému sme sústavne vystavení. Nezanedbateľnú úlohu v tomto procese zohráva naše najbližšie okolie, predovšetkým rodina, ktorá je podľa Foucaulta „prvou a bezprostrednou inštitúciou lekárskej politiky a medikalizácie individuí; zohráva úlohu spojiva medzi všeobecnými cieľmi týkajúcimi sa zdravia sociálneho tela a práním alebo potrebou starostlivosti jednotlivcov“ (Foucault 1994, III, 21). No okrem týchto vplyvov riadiacich naše konanie sme to predovšetkým my sami, ktorí azda najčastejšie podrobujeme svoje telá kritike. My sami

¹⁴ BMI ako pomer telesnej váhy a telesnej výšky.

¹⁵ Nie náhodou Foucault normu (v danom prípade normu zdravého životného štýlu) nielenže prirovnáva k moci, ale priamo ju s ňou stotožňuje; moc zase definuje ako schopnosť „strukturovať pole možného jednaní jiných“ (Foucault 1996, 217).

sme arbitrami zmeny, my sami chceme vyhovieť všeobecne uznávaným kritériám. V súvislosti s týmto fenoménom Baudrillard hovorí o takzvanom „riadenom narcizme“ (Baudrillard 1970, 203). Takýto narcizmus napríklad v porovnaní s manipuláciou, evokujúcou skôr obraz pasívneho subjektu, s ktorým sa zaobchádza skôr ako s objektom než ako so subjektom, spočíva na vlastnej aktivite a iniciatíve jednotlivca. Stále však ide o aktivitu a iniciatívu v zhode istou „riadiacou“ spoločenskou požiadavkou, normou, a v jej rámci. Napriek tomu však takáto aktivita a iniciatíva je tu nielen vždy prítomná, ale aj nevyhnutná ako jedna z podstatných charakteristík modernej moci. A táto moc, čo Foucault neustále zdôrazňuje, počíta len s aktívnym, iniciatívnym subjektom. A čosi podobné platí aj o individuálnom tele. Telo je v prvom rade našim telom, nakladáme s ním slobodne, podľa vlastného uváženia. Zároveň je však telo nositeľom sociálno-historického, kultúrneho a politického riadenia a kontroly.

Z toho tiež vyplýva, že prítomnosť „čistej“ biológie v diskurze o obezite je len fiktívna. Navonok „prázdne“ biologické telo je ukotvené v relatívne pevnom sociálnom, kultúrnom, politickom i historickom rámci. A tak sa moderné i súčasné telo na jednej strane zbavilo zastaraných zákazov a tlakov, o to viac sa však stalo prístupné novým spoločenským normám.

Ak teda prijmeme predpoklad, že naša spoločnosť je okrem iného, či predovšetkým, konzumnou spoločnosťou, môžeme sa opýtať podobne, ako by sa asi pýtal Foucault: Aké telo táto spoločnosť vlastne potrebuje? Domnievame sa, že je to v prvom rade telo ako predmet konzumu. A ak je to naozaj tak, potom sa nám vo vzťahu k diskurzu o obezite a k problému zdravia otvára perspektíva, v ktorej spoločnosť potrebuje rovnako obézne telo, ako aj telo štíhle, „zdravé“. Obidve sú totiž zdrojom ekonomického zisku a súčasne predmetom politickej manipulácie a kontroly, predmetom kontrolovaného konzumu.

Záver. A celkom na koniec sa ešte raz vrátíme k Foucaultovi. V celom našom príspevku sme sa usilovali ukázať, že mnohé jeho myšlienky a tvrdenia – a týka sa to aj nášho hlavného problému sociálnej kontroly – sú dnes prekonané (napokon, priznával to aj sám Foucault.) Avšak sociálna kontrola je mnohostranný sociálny útvar, v ktorom sa prelinajú a navzájom dopĺňajú rozličné formy a spôsoby kontroly. A zvlášť to platí o súčasnej spoločnosti, ktorá je plná protikladov a ktorá popri najmodernejších formách a spôsoboch sociálnej kontroly sčasti reprodukuje aj jej disciplinárny, panoptický model.

Literatúra

- BAUDRILLARD, J. (1970): *La société de consommation. Ses mythes. Ses structures*. Paris: Denoël.
BAUMAN, Z. (2000): *Globalizácia. Dôsledky pre ľudstvo*. Bratislava: Kalligram.
BAUMAN, Z. (2002): *Tekutá modernosť*. Praha: Mladá fronta.
BAUMAN & LYON, D. (2013): *Tekutý dohľad*. Olomouc: Broken Books.
BECK, U. (2011): *Riziková spoločnosť. Na ceste k jinej moderně*. 2. vyd. Praha: SLON.
BURAJ, I. (2006): Michel Foucault a jeho netradičné chápanie moci (K nedožitým osemdesiatinám jedného z najvýznamnejších francúzskych filozofov 20. storočia). *Filozofia*, 61 (7), 533-546.
DELEUZE, G. (1998): *Rokovania 1972 – 1990*. Bratislava: Archa.

- EVANS, J., RICH, E. (2005): 'Fat Ethics' – *The Obesity Discourse and Body Politics*. *Social Theory & Health*, 3, 341-358.
- FOUCAULT, M. (1994): *Dits et écrits 1954 – 1988 par Michel Foucault I – IV*. Paris: Gallimard.
- FOUCAULT, M. (2000a): *Dozerať a trestať. Zrod väzenia*. Bratislava: Kalligram.
- FOUCAULT, M. (2005): *Je třeba bránit společnost. Kurz na Collège de France 1975 – 1976*. Praha: Filosofía – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.
- FOUCAULT, M. (2000b): *Moc, subjekt a sexualita. Články a rozhovory*. Bratislava: Kalligram.
- FOUCAULT, M. (1996): *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové.
- FOUCAULT, M. (1989) : *Résumé des cours 1970 – 1982. Conférences essais et leçons du Collège de France*. Paris: Julliard.
- FOUCAULT, M. (1980): The politics of health in the eighteenth century. In: Gordon, C. (ed.): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings by Michel Foucault, 1972 – 1977*. New York: Pantheon, 166-183.
- FOUCAULT, M. (1999): *Vůle k vědení. Dějiny sexuality I*. Praha: Herrmann & synové.
- FOUCAULT, M. (2009): *Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France 1978 – 1979*. Brno: CDK.
- GARD, M., WRIGHT, J. (2001): Managing Uncertainty: Obesity discourses and Physical Education in a Risk Society. *Studies in Philosophy and Education*, 20, 535-549.
- LAWRENCE, R.G. (2004): Framing Obesity: The Evolution of News Discourse on a Public Health Issue. *The Harvard International Journal of Press/Politics*, 56 (9), 56-75.
- LIANOS, M. (2003): Social Control after Foucault. *Surveillance & Society*, 1 (3), 412-430. Dostupné na: <http://www.surveillance-and-society.org>. (dátum návštevy: 12. 5. 2015).
- SARTORI, G. (1993): *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- TOMAŠOVIČOVÁ, J. (2014): Život v zóne biomoci. Etický a biopolitický diskurz o transhumanizme. *Filozofia*, 69 (6), 533-546.
- VIRILIO, P. (2002): *Stroj videnia*. Bratislava: Slovenský filmový ústav.
- VYDRA, A. (2014): Canguilhemove analýzy normality a výzvy pre filozofiu. *Filozofia*, 69 (3), 212-221.
- WRIGHT, J. (2009): Biopower, Biopedagogies and the Obesity Epidemic. In: Wright, J. – Harwood, V. (eds.): *Biopolitics and the 'Obesity Epidemic': Governing Bodies*. New York: Routledge, 1-14.

Príspevok bol finančne podporený grantom Ministerstva školstva SR Vega č.1/0778/13 *Vôľa k poriadku: normy a sociálna koordinácia konania*.

Ivan Buraj
Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
Šafárikovo nám.6
818 01 Bratislava 1
Slovenská republika
e-mail: buraj@uniba.sk

Sandra Palenčárová
Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
Šafárikovo nám. 6
818 01 Bratislava 1
Slovenská republika
e-mail: sandra.palencarova@gmail.com